

MORFEMALARNING TIPOLOGIK TASNIFI: O'ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA

Muallif: Qo'ldasheva Nazira Ma'murjonovna

Annotatsiya

Mazkur maqolada morfemalarning tipologik tasnifi o'zbek va ingliz tillari misolida qiyosiy tahlil qilinadi. Morfema tilning eng kichik ma'noli birligi sifatida so'z yasaliishi va grammatik shakllanish jarayonlarida muhim o'rin tutadi. O'zbek tili agglutinatив tipga mansub bo'lib, unda grammatik ma'no asosan qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Ingliz tili esa analitik-flektiv xususiyatlarga ega bo'lib, grammatik ma'no ko'pincha yordamchi so'zlar va ichki o'zgarishlar orqali beriladi. Maqolada morfemalarning turlari, ularning funksional vazifalari hamda ikki til o'rtasidagi tipologik farqlar ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: morfema, tipologiya, agglutinatив til, flektiv til, analitik til, o'zbek tili, ingliz tili, so'z yasaliishi.

Kirish

Tilshunoslikda morfema tushunchasi morfologiyaning asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Morfema — so'zning eng kichik ma'noli qismi bo'lib, u leksik yoki grammatik ma'no ifodalaydi. Har bir tilning morfemik tizimi uning tipologik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq.

Tillar morfologik tuzilishiga ko'ra agglutinatив, flektiv, analitik va polisintetik tiplarga ajratiladi. O'zbek tili agglutinatив tillar guruhiga kiradi, ingliz tili esa asosan analitik bo'lib, ayrim flektiv elementlarni saqlab qolgan. Shu bois mazkur ikki tilni qiyosiy o'rganish morfemalarning tipologik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Morfema va uning turlari

Morfema tilning eng kichik ma'noli birligi bo'lib, u so'z tarkibida mustaqil yoki boshqa morfemalar bilan birikkan holda qo'llanadi va ma'lum leksik yoki grammatik ma'noni ifodalaydi. Morfema fonemadan farqli ravishda faqat tovush emas, balki ma'no yukiga ega birlik hisoblanadi. Har bir so'z bir yoki bir necha morfemadan tashkil topadi. Morfemalar vazifasi, ma'no ifodalash xususiyati va so'z tarkibidagi o'rniga ko'ra tasniflanadi.

Morfemalar vazifasiga ko'ra quyidagi asosiy turlarga ajratiladi: o'zak morfema, so'z yasovchi morfemalar va shakl yasovchi (grammatik) morfemalar.

1. O'zak morfema

O'zak morfema so'zning asosiy leksik ma'nosini ifodalovchi markaziy qismidir. U so'zning semantik yadrosini tashkil etadi va boshqa qo'shimchalar aynan shu

o'zakka qo'shiladi. O'zak morfema mustaqil holda ham ma'no anglatishi mumkin yoki boshqa morfemalar bilan birikib yangi shakl va ma'no hosil qiladi.

Masalan, o'zbek tilida kitob, ish, yoz kabi birliklar o'zak morfemalardir. Bu birliklar mustaqil ravishda predmet yoki harakat ma'nosini bildiradi. Xuddi shuningdek, ingliz tilida book, work, write birliklari o'zak morfema hisoblanadi.

O'zak morfema tilning lug'aviy boyligini shakllantiradi va yangi so'zlar hosil qilish uchun asos vazifasini bajaradi. O'zbek tilida o'zak odatda o'zgarish shakliga ega bo'lib, unga turli qo'shimchalar ketma-ket qo'shilishi mumkin. Ingliz tilida esa ayrim hollarda o'zak ichki o'zgarishga uchrashi mumkin (masalan, write – wrote – written).

2. So'z yasovchi morfemalar

So'z yasovchi morfemalar yangi leksik birlik hosil qilish vazifasini bajaradi. Ular o'zakka qo'shib, yangi semantik ma'no yuzaga keltiradi va natijada yangi so'z paydo bo'ladi. Bu turdagi morfemalar derivatsion morfemalar deb ham ataladi.

O'zbek tilida so'z yasovchi morfemalar asosan qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Masalan, ish-chi so'zida "-chi" qo'shimchasi kasb egasini bildiruvchi yangi ma'no hosil qilgan. Yoz-uvchi so'zida esa "-uvchi" qo'shimchasi harakat bajaruvchini anglatadi. Bu jarayonda o'zakning lug'aviy ma'nosi saqlanadi, biroq yangi tushuncha shakllanadi.

Ingliz tilida ham so'z yasovchi morfemalar mavjud bo'lib, ular ko'pincha suffiks va prefikslar orqali ifodalanadi. Masalan, teach-er so'zida "-er" qo'shimchasi harakat bajaruvchini bildiradi. Kind-ness va happy-ness so'zlarida "-ness" qo'shimchasi sifatdan ot yasaydi va abstrakt ma'no hosil qiladi. Bu holatda so'zning grammatik kategoriyasi ham o'zgaradi.

Shuni ta'kidlash lozimki, so'z yasovchi morfemalar yangi lug'aviy birlik yaratgani sababli lug'at tarkibining kengayishiga xizmat qiladi.

3. Shakl yasovchi (grammatik) morfemalar

Shakl yasovchi morfemalar so'zning lug'aviy ma'nosini o'zgartirmaydi, balki unga grammatik ma'no qo'shadi. Ular flektiv yoki grammatik morfemalar deb ataladi. Bu turdagi morfemalar zamon, son, kelishik, egalik, shaxs kabi grammatik kategoriyalarni ifodalash uchun xizmat qiladi.

O'zbek tilida shakl yasovchi morfemalar juda rivojlangan. Masalan, kitob-lar so'zida "-lar" qo'shimchasi ko'plik ma'nosini bildiradi, lekin "kitob"ning asosiy ma'nosi o'zgarmaydi. Bor-di shaklida "-di" qo'shimchasi o'tgan zamonni anglatadi. Kel-gan shaklida esa "-gan" qo'shimchasi sifatli shaklini hosil qiladi.

Ingliz tilida shakl yasovchi morfemalar nisbatan kamroq, ammo ular muhim grammatik vazifani bajaradi. Masalan, book-s shaklida "-s" ko'plikni bildiradi. Played shaklida "-ed" o'tgan zamonni anglatadi. Write-s shaklida esa "-s" uchinchi shaxs birlik hozirgi zamonni ifodalaydi.

Ingliz tilida grammatik ma'no ko'pincha yordamchi fe'llar orqali ham beriladi, biroq morfologik qo'shimchalar ham muhim rol o'ynaydi.

Umumiy xulosa

Demak, morfemalar vazifasiga ko'ra uch asosiy turga ajraladi: o'zak morfema so'zning asosiy ma'nosini ifodalaydi, so'z yasovchi morfemalar yangi leksik birlik hosil qiladi, shakl yasovchi morfemalar esa grammatik ma'no qo'shadi. O'zbek tilida morfemalar tizimi agglutinatив xususiyatga ega bo'lib, qo'shimchalar ketma-ket va aniq ma'no bilan qo'llanadi. Ingliz tilida esa derivatsion va flektiv morfemalar mavjud bo'lib, grammatik ma'no ko'pincha analitik vositalar bilan birga ifodalanadi.

Shu tariqa morfemalarning tasnifi tilning morfologik tuzilishini chuqurroq anglash imkonini beradi va ikki til o'rtasidagi tipologik farqlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Morfemalarning tipologik tasnifi

Tilshunoslikda morfemalarning tipologik tasnifi tillarning morfologik tuzilishini aniqlashda asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Tillar morfemalarning birikish usuli, grammatik ma'noning ifodalanish shakli va morfemalar o'rtasidagi munosabatiga ko'ra turli tipologik guruhlariga ajratiladi. Ushbu jihatdan o'zbek tili agglutinatив tizimga mansub bo'lsa, ingliz tili asosan analitik bo'lib, ayrim flektiv xususiyatlarni ham saqlab qolgan.

Agglutinatив tip (o'zbek tili)

Agglutinatив tillarda morfemalar ketma-ket qo'shilib, har biri aniq va mustaqil grammatik ma'no ifodalaydi. Bunda har bir qo'shimcha o'z shaklini saqlaydi va boshqa morfemalar bilan qo'shilganda ham fonetik yoki semantik jihatdan sezilarli o'zgarishga uchramaydi. Morfemalar o'rtasidagi chegaralar aniq bo'ladi, bu esa so'z tarkibini oson tahlil qilish imkonini beradi.

Masalan, kitoblarimizdan so'zini tahlil qilamiz:

kitob + lar + imiz + dan

Bu yerda:

kitob — o'zak morfema;

-lar — ko'plik qo'shimchasi;

-imiz — egalik qo'shimchasi;

-dan — chiqish kelishigi qo'shimchasi.

Har bir qo'shimcha mustaqil grammatik ma'noga ega va ular bir-biridan aniq ajraladi. Bu xususiyat agglutinatив tizimning asosiy belgisi hisoblanadi. O'zbek tilida qo'shimchalar ketma-ketligi qat'iy tartibga ega bo'lib, grammatik kategoriyalar izchil tarzda ifodalanadi. Shu bois morfologik tahlil jarayoni nisbatan soddaroq va tizimli kechadi.

Agglutinatív tillarning yana bir muhim jihati shundaki, bir qo'shimcha odatda bitta grammatik ma'noni bildiradi. Masalan, ko'plik faqat -lar, egalik faqat -im, -ing, -i kabi qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Bunda bir morfema bir nechta grammatik ma'noni bir vaqtning o'zida ifodalamaydi.

Flektiv va analitik tip (ingliz tili)

Ingliz tili tarixiy taraqqiyot jarayonida flektiv tizimdan analitik tizimga o'tgan til sifatida qaraladi. Hozirgi ingliz tilida grammatik ma'no ko'pincha ichki o'zgarish yoki yordamchi so'zlar orqali ifodalanadi.

Flektiv xususiyat ingliz tilida ayrim fe'l shakllarida saqlanib qolgan. Masalan:

go – went

good – better

Bu misollarda grammatik ma'no o'zakning ichki o'zgarishi orqali berilgan. Went shaklida o'tgan zamon ma'nosi ifodalanadi, better shaklida esa qiyosiy daraja ma'nosi yuzaga keladi. Bu yerda alohida qo'shimcha qo'shilmagan, balki o'zakning o'zi o'zgargan. Shuning uchun bunday hodisa fleksiya deb ataladi.

Bundan tashqari, ingliz tilida analitik vositalar keng qo'llanadi. Analitik tizimda grammatik ma'no mustaqil yordamchi so'zlar orqali ifodalanadi. Masalan:

will go

has written

is reading

Bu birikmalarda zamon va aspekt ma'nosi yordamchi fe'llar (will, has, is) orqali ifodalanmoqda. Asosiy fe'l o'zgarmagan yoki minimal o'zgarishga uchragan bo'lsa-da, grammatik ma'no sintaktik birliklar yordamida yuzaga keladi.

Shunday qilib, ingliz tilida grammatik ma'no ifodalanishida morfologik vositalarga qaraganda sintaktik vositalar ustunlik qiladi.

Qiyosiy tahlil

O'zbek va ingliz tillarini tipologik jihatdan qiyoslash ularning morfologik tizimidagi farqlarni aniq ko'rsatadi.

O'zbek tili agglutinatív til bo'lib, grammatik ma'no qo'shimchalar orqali ifodalanadi.

Ingliz tili analitik-flektiv til bo'lib, grammatik ma'no yordamchi so'zlar va ichki o'zgarishlar orqali beriladi.

O'zbek tilida qo'shimchalar soni va funksiyasi keng rivojlangan.

Ingliz tilida esa qo'shimchalar cheklangan bo'lib, so'z tartibi qat'iy ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilida so'z tartibi nisbatan erkin bo'lishi mumkin, chunki grammatik ma'no qo'shimchalar orqali aniq ifodalanadi. Ingliz tilida esa so'z tartibining o'zgarishi gap ma'nosining o'zgarishiga olib keladi.

Muhokama

Morfemalarning tipologik tahlili shuni ko'rsatadiki, agglutinatив tillarda grammatik ma'no aniq va izchil qo'shimchalar tizimi orqali ifodalanadi. Bu tizim morfologik strukturaning barqarorligini

ta'minlaydi va o'quv jarayonida grammatik tahlilni soddalashtiradi.

Ingliz tilida esa grammatik ma'no ko'pincha yordamchi birliklar va ichki o'zgarishlar orqali beriladi. Bu esa morfologik tizimning ixcham, biroq sintaktik jihatdan murakkabligini ko'rsatadi. Analitik tizimda gap tuzilishi va so'z tartibi muhim rol o'ynaydi.

Ikki tilni qiyoslash natijasida shuni ko'rish mumkinki, morfologik tizimning turi tilning umumiy strukturaviy xususiyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agglutinatив tizimda morfologiya ustun bo'lsa, analitik tizimda sintaksis yetakchi rolni bajaradi.

Shu tariqa, morfemalarning tipologik tasnifi til tizimini chuqurroq anglash, ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda qiyosiy tilshunoslik tadqiqotlarini rivojlantirish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Morfema tilning eng kichik ma'noli birligi bo'lib, uning tuzilishi va qo'llanilishi tilning tipologik xususiyatlarini belgilaydi. O'zbek tili agglutinatив tipga mansub bo'lib, grammatik ma'no qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Ingliz tili esa asosan analitik bo'lib, grammatik ma'no yordamchi vositalar va ichki o'zgarishlar orqali beriladi.

Morfemalarning tipologik tasnifi tillarning strukturaviy farqlarini aniqlashda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov G., Mahmudov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfologiya. — Toshkent: O'qituvchi, 2010 yilgi nashr.
2. Yule G. The Study of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2016 yilgi nashr.